

Summary

Svitlana Shabat-Savka

Figurative-Rhetorical Constructions as a Means of Verbalization of Aesthetic Intentions in Poetic Discourse of Maksym Rylskiy

The article is an analysis of intention of aesthetics as a discursive-genre manifestation of communicative intention category in poetry of Maksym Rylskiy. A number of figurative-rhetorical structures (rhetorical questions, addresses and exclamations, comparisons and epithets, reduplicated forms, period, and aphoristic utterances) that verbalize the author's intention to convey his metaphorical and imagery-based perception of the world, emphasize rhetorical sophistication of the literary text and the aphoristic character of the author's thinking as well as serve the most relevant means of aesthetic design of poetic discourse.

Key words: communicative intention, intention of aesthetics, the speaker (author), poetic discourse, text, stylistic figure, figurative-rhetorical structure, aphoristic saying, syntax.

Дата надходження статті: «10» березня 2015 р.

Дата прийняття до друку: «02» квітня 2015 р.

УДК 811.161.2'0+811.161.2'28 (045)

ІННА ЦАРАЛУНГА,

кандидат філологічних наук, доцент
(м.Хмельницький)

Явище зміни $e > o$ у мові українських грамот XIV ст.

На основі текстів українських грамот XIV ст. досліджено явище лабіалізації етимологічного і секундарного звука $e > o$ у позиції після шиплячих приголосних та ψ , з'ясовано причини і наслідки переходу голосного e в o у розвитку української літературно-писемної системи, визначено територіальні та хронологічні межі репрезентованих змін. Засвідчено, що паралельне використання голосних e та o після шиплячих і ψ викликало значну кількість варіативних написань іменних частин мови (женою – жоною, гостинцемъ – гостинцомъ, ничего – ничого, нашего – нашого, божьего – божого, четириста – чотыриста) та дієслівних форм (вышелъ – вышолъ, пришедши – пришодъши). Окреслено ареали виразної тенденції до зміни $e > o$ – Волинь і суміжні північні території, зафіксовано периферійні зони явища – Буковину й Галичину. За результатами спостережень встановлено, що з розвитком фонетичної системи вияви переходу голосного e в o посилювалися і сформували одну із характерних ознак української мови.

Ключові слова: писемні пам'ятки, офіційно-діловий стиль, грамота, фонема, континуація, варіативність.

Постановка проблеми у загальному вигляді... Давні писемні пам'ятки належать до найважливіших джерел дослідження історії української мови. Староукраїнську літературно-писемну мову використовували для потреб релігії, освіти, науки, нею писали ділові документи, церковно-публіцистичні, наукові і художні твори, вона обслуговувала державно-адміністративні потреби суспільства. Відтак давні тексти з різних територій України і суміжних земель дають цінний матеріал для вивчення закономірностей упорядкування фонетичної, граматичної, лексичної систем мови, для аналізу особливостей становлення українських говорів, для дослідження іншомовних впливів того часу.

Аналіз досліджень і публікацій... Головним репрезентантом української мови XIV ст. вважають юридичні документи: дарчі і купчі грамоти, акти щодо поділу й оренди майна, заповіти тощо [8, с. 49]. У мові середньовічних грамот засвідчено чимало ознак живої української мови, тож вони стали об'єктом наукових пошуків багатьох вітчизняних і зарубіжних лінгвістів: П. Житецького, В. Розова, Ю. Карського, В. Курашкевича, Хр. Станга, Л. Булаховського, І. Панькевича, Л. Гумецької, М. Пещак, Г. Півторака, В. Русанівського, В. Німчука, В. Мойсієнка, М. Мозера та багатьох інших.

Виклад основного матеріалу... Особливу увагу привертає фонетична палітра українського територіально-мовного простору XIV ст., де представлена ціла низка різноманітних звукових явищ. У ній знайшла відображення одна із характерних рис фонетичної системи української мови – лабіалізація голосного $e > o$, як етимологічного, так і секундарного з ψ , у позиції після шиплячих і ψ перед твердим приголосним, незалежно від наголосу. Мета нашої наукової розвідки – на основі фронтального аналізу текстів українських грамот XIV ст. дослідити явище переходу голосного e в o ,

установити його причини і наслідки в контексті розвитку української літературно-писемної системи, визначити локалізацію та хронологічні межі засвідчених змін.

Як стверджують мовознавці, континуація *e > o* після *ж, ч, ш* перед непалатальним складом виникла в українській мові ранньої доби, тож писемні пам'ятки з другої половини XI ст. вже добре знають *ї*, і в наступних століттях такі вияви тільки посилюються [2, с. 278; 3, с. 84; 7, с. 104]. Справді, у текстах українсько-молдавських грамот XIV – XV ст. В. Ярошенко фіксує численні приклади зміни *e > o* перед твердими приголосними: *до Брашова, Брудцова, пбчол, жоны, кь немцомъ, пришолъ, чорного, зсн-йшому* та багато ін., а також перед наступним м'яким звуком: *бывшой, найзсн-шой, нашою, исъ сладницюю* тощо [10, с. 25–26].

Хр. Станг у науковій студії про мову Великого князівства Литовського, де офіційною була визнана так звана «руська» мова, яка увібрала основні елементи ділового різновиду літературної мови Київської Русі з його орієнтацією на місцеві слова й форми [5, с. 56], серед характерних фонетичних рис виокремлює явище переходу *e* в *o* після шиплячих *i* та *ц* у мовній тканині документів XIV – XV ст.: *выменяючо, дочок, жомотскии, м-стичовъ, нашою, псковичом, Троцох, узр-вио, хочомъ, чотыриста* та багато ін. [12, с. 14, 22, 32]. Як стверджує дослідник, такий перехід відбувався в середині і в кінці слова досить непослідовно, що викликало хитання голосних *e/o* [12, с. 33].

В. Курашкевич, досліджуючи мову галицько-волинських грамот XIV – XV ст., зауважує про зміну *o < e* після *ж, ч, ш* та *ц*, в основному – завжди перед твердим приголосним: *жону, аалишованїи, чолов-къ, чолом, шостого* та ін., проте виявляє вплив аналогії у прикладах перед м'яким приголосним звуком: *божою, з нашое, шлхтичови* тощо [11, с. 34–36].

Відповідно до проведеного фронтального аналізу текстів українських грамот XIV ст. можна стверджувати, що лабіалізація *e > o* проходила досить консеквентно. Паралельне використання голосних *e* та *o* після шиплячих та *ц* викликало значну кількість варіативних написань, а саме – в іменних частинах мови:

– у коренях іменників: *жен* – 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120 – *жоне* 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 25; *женою* 1393, у Вишні, Гр XIV, 116 – *жоною* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26, пор. ще: речкою *Чолницею* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; *чолов-комъ* 1400, в Бересті, Гр XIV, 147; *чоломъ* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86 та ін.; в закінченнях іменників: *гостинцемъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21 – *гостинцомъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21, пор. також: *зь дворысчомъ* 1322, у Луцьку, Гр XIV, 21; *jt м-стичовъ* 1368, не локаліз., очевидно, львівські землі, Гр XIV, 42; *o[ть]цель* 1356, у Переяславлі, Гр XIV, 33 – *j(m)цо(в)* 1301, в Галичі, Гр XIV, 13 і под.;

– у коренях займенників: *ничего* 1341, не локаліз., Гр XIV, 24 – *ничого* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 87 та ін.; в закінченнях займенників: *нашего* 1301, у Галичі, Гр XIV, 13 – *нашого* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21, пор. ще: *нашому, нашомъ* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86-87; *чемъ* 1388, в Луциці, Гр XIV, 82 – *чомъ* 1396, на Ямчині, Гр XIV, 130 і под.;

– у коренях прикметників: *Чорный лесокъ, чорторыское* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; у суфіксах прикметників: *границы Рушовскои* 1302, у Львові, Гр XIV, 19; *Борсчовскимъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; Василеві *Карачовскомъ* 1383, у Полоцьку, Гр XIV, 62; *подъ Зудечовомъ* 1394, в Кракові, Гр XIV, 125; на полі *Гошова* 1397, у Жидачеві, Гр XIV, 131 і под.; в закінченнях прикметників: *божьего* 1388, в Сучаві, Гр XIV, 81 – *божого* 1389, у Вільні, Гр XIV, 103, а також: *спаднейшого* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21;

– у коренях числівників: *чотыриста* 1399, у Полоцьку, Гр XIV, 140 – *чотыриста* 1400, у Бересті, Гр XIV, 147-148 тощо.

Почасти знаходимо варіативні написання, пов'язані із виявом *e > o* після шиплячих, у дієслівних формах: *вышелъ* 1392, в Сучаві (?), Гр XIV, 109 – *вышолъ* 1393, на Дону, Гр XIV, 113; не *пришолъ* бы 1388, в Луцьку, Гр XIV, 87; *пришедши* 1361, в Судомирі, Гр XIV, 36 – *пришодъши* 1391, у Перемишлі, Гр XIV, 106 та ін. Лабіалізація *e > o* засвідчена у суфіксах дієприкметників, найчастіше – під наголосом [8, с. 50] – *непорушоно, почонъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; *ображоному, позычоныхъ, положона, положонные, посв-тчонъ, принуожоный, уложона* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86-88; *будучого, завешона, преречоный* 1389, у Вільні, Гр XIV, 102-103 тощо. У зазначених дієприкметниках спостерігаємо виключно написання *o* після шиплячих, що може давати підстави, зважаючи на місце створення грамот, зараховувати такі випадки до запозичень із польської мови.

У сполученнях *жо, чо, шо* перехід *e* в *o* відбувається досить регулярно, натомість значно менше випадків – усього 8 – переходу *e* в *o* після *ц*: за *Белчыцою, богомо(л)цо(в)* 1396, у Полоцьку, Гр XIV, 129; *гостинцомъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; *м-цо* 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 25; *н-мцель* 1399, у Полоцьку, Гр XIV, 140 – *н-мцомъ* 1395, в Сучаві, Гр XIV, 126; *обронцою* быти 1388, в Луцьку, Гр

XIV, 87; до *пляцовъ* 1389, у Вільні, Гр XIV, 102; *стр-льцевъ* 1399, у Львові, Гр XIV, 143 – *стр-льцовъ* 1394, у Кракові, Гр XIV, 125.

Аналізуючи процес переходу *e* в *o* у слов'янських мовах, С. Бернштейн висноує, що в українських говірках це явище було відсутнє у кінці слова [2, с. 278]. Такі ж міркування знаходимо у Ю. Шевельова: *o* не вживається після середньопіднебінних і *j* наприкінці слова, наприклад, *плече, уже, ще, гаряче* [9, с. 193]. Проте українські грамоти XIV ст. дають підстави для певних сумнівів із цього приводу: *наше* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21 – *нашо* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86; *с-лицо* 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 25; *сложилъ ещо* 1387, не локаліз., Гр XIV, 74 тощо. Слушно звернув увагу на такі вияви фонем В. Курашкевич: «у трьох прикладах в кінці слова виступає *o*: *есо, нашо, не хотячо* на протывагу більшій кількості *-e: аже, выше, ниже, еое, -ое*» [11, с. 36].

В українських грамотах XIV ст. репрезентовані випадки лабіалізації *e > o* перед *j*, зумовленої впливом аналогії: *Божое, Божой* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; *ишой* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86; *нашей* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120 – *нашой, наше, нашою* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; *челов-чо-* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 88 та ін.

Про подальший розвиток цього процесу загалом В. Мойсієнко зробив такі висновки: «...пам'ятки XVI – XVII ст. дають значно повнішу картину зміни *e > o*, причому з'являється більше пам'яток із півдня, де такий перехід відзначено, зокрема, у поліських пам'ятках перезвук *e > o* стає вже коли не нормою, то узусом напевно» [5, с. 153]. Чи не найголовнішою причиною поширення цього рефлексу вважають певну стандартизацію актової канцелярської мови в містах Правобережної України, оскільки перехід *e > o* після шиплячих, поставши як поліська (північноукраїнсько-південнобілоруська) особливість, невдовзі був привнесений і на південноукраїнські терени [5, с. 156].

Стосовно локалізації зазначеного мовного явища, можна стверджувати, що послідовний перехід *e > o* після шиплячих і *ц* відображають давні документи Волині, гродненські і вільненські грамоти. Ця риса превалює у ділових пам'ятках із Луцька: у грамоті князя Любарта Гедиміновича 1322 року її фіксують понад 20 слівформ; у грамоті Олександра-Вітовта 1388 року – 33 вияви. Наші результати дослідження збігаються із висновками інших мовознавців, зокрема Г. Півторака: «...перехід *e > o* після шиплячих та *j* перед твердими приголосними виник спочатку на землях волинян, деревлян, північних полян і, частково, дреговичів...» [7, с. 104]. В. Мойсієнка: «...в українських пам'ятках XIV ст. таких написань стає більше, порівняно із ранньою давньоукраїнською добою, але передовсім у поліських» [5, с. 151]. До того ж, лабіалізації фонем *e* сприяв процес диспалаталізації шиплячих приголосних, який особливо відобразився у північноукраїнських говірках [6, с. 263]. Про давність цього мовного явища в українській мові і його північний характер поширення знаходимо і в С. Бернштейна: «перехід *e* в *o* перед твердим приголосним належить до найдавнішої українсько-північноросійської ізоглоси» [2, с. 278]. За нашими спостереженнями, периферійні зони досліджуваного позиційного переходу – Буковина, Галичина, тож весь південно-західний український ареал аналізованою зміною в цей час охоплений ще не був.

Континуація *e > o* після шиплячих та *ц* властива передовсім українській і білоруській мовам, наразі є нормою обох літературних мов [5, с. 151]. За даними діалектологічних досліджень, давній голосний *e* замість секундарного *o* сьогодні спостерігається в українських південно-західних говорах, зокрема у надністрянському, покутсько-буковинському, бойківському, закарпатському і лемківському: *вечори – вечері, чорніти – черніти* [1, карта № 38]. Хитання *o/e* після шиплячих особливо характерне для подільського регіону, який вважають південною периферією найінтенсивнішої зони вияву тенденції до зміни *e > o* [7, с. 106]: *шостий – шестий, вчора – вчера, душев – душов* тощо [4, с. 68-70]. Окремі відхилення від загальної закономірності переходу *e* в *o* після шиплячих у деяких південно-західних діалектах української мови пояснюють живими контактами із сусідніми діалектами західнослов'янських мов [3, с. 85].

Отже, у пам'ятках офіційно-ділового стилю української мови XIV ст. послідовно простежується лабіалізація етимологічного і секундарного голосного *e > o* після шиплячих і *ц* перед твердими і м'якими приголосними. Вона засвідчена у писемних пам'ятках української мови з другої половини XI ст., і з розвитком фонетичної системи такі вияви посилюються, а в джерелах XIV – XVII ст. перехід *e > o* після шиплячих та *ц* стає майже загальноукраїнською позиційною рисою. На основі наскрізного аналізу текстів українських грамот XIV ст. можна стверджувати, що лабіалізація *e > o* проходила щонайперше у поліських говорах. Головні зони вияву тенденції до зміни *e > o* у староукраїнській мові – Волинь і суміжні території. Південно-західний український мовний ареал, який належав до периферії процесу лабіалізації *e*, і сьогодні відображає хитання голосних *o/e* після шиплячих приголосних. Безперечно, це виразна реалія середньовічного говіркового мовлення, на тлі якого можна оцінювати релевантність явища варіативності фонем.

Скорочення

Гр XIV Грамоти XIV ст. / упорядн. М.М. Пешак. – К. : Наук. думка, 1974. – 255 с.

Список використаних джерел і літератури:

1. Атлас української мови : у 3-х тт. / Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; ред. Я.В. Закревська. – Т. II : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988. – 520 с.
2. Бернштейн С.Б. Сравнительная грамматика славянских языков / С.Б. Бернштейн. – М. : Наука, 2005. – 352 с.
3. Жовтобрюх М. А. Исторична граматики української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинко. – К. : Наук. думка, 1980. – 319 с.
4. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 164 с.
5. Мойсієнко В.М. Північне наріччя української мови в XVI – XVII ст. Фонетика. [Текст] : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 – українська мова; захищ. 26.09.06 / Мойсієнко Віктор Михайлович. – Житомир, 2006. – 564 с.
6. Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський «Апостол» 1560 року / І. Огієнко. – Варшава : Друкарня синодальна, 1930. – Т. 1. – 520 с.
7. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови / Г.П. Півторак. – К. : Наук. думка, 1988. – 277 с.
8. Русанівський В.М. Історія української літературної мови / В.М. Русанівський. – К. : УртЕк, 2002. – 424 с.
9. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.
10. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV – XV вв. / В. Ярошенко. – К., 1931. – 93 с.
11. Kuraskiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV – XV wieku / W. Kuraskiewicz. – Kraków, 1934. – 174 s.
12. Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen / Chr. S. Stang. – Oslo, 1935. – 148 s.

References:

1. *Atlas ukrainiskoi movy : u 3-kh tt.*, red. Ya.V. Zakrevska, Part II : Volyn, Naddnistrianshchyna, Zakarpattia i sumizhni zemli, Kyiv, Nauk. dumka, 1988, 520 p.
2. Bernshtejn S. B. *Sravnitel'naya grammatika slavyanskix*, Moscow, Nauka, 2005, 352 p.
3. Zhovtobriukh M. A., Volokh O. T., Samiilenko S. P., Slynko I. I. *Istorychna hramatyka ukrainiskoi movy*, Kyiv, Nauk. dumka, 1980, 319 p.
4. Matviias I. H. *Ukrainska mova i yii hovory*, Kyiv, Nauk. dumka, 1990, 164 p.
5. Moisiienko V. M. *Pivnichne narichchia ukrainiskoi movy v XVI – XVII st. Fonetyka*, Zhytomyr, 2006, 564 p.
6. Ohiienko I. *Ukrainska literaturna mova XVI stolittia i Krekhivskiyi «Apostol» 1560 roku*, Varshava, Drukarnia synodalna, 1930, Part 1, 520 p.
7. Pivtorak H. P. *Formuvania i dialektna dyferentsiatsiia davnoruskoi movy*, Kyiv, Nauk. dumka, 1988, 277 p.
8. Rusanivskiyi V. M. *Istoriia ukrainiskoi literaturnoi movy*, Kyiv, UrtEk, 2002, 424 p.
9. Shevelov Yu. *Istorychna fonolohiia ukrainiskoi movy*, Kharkiv, Akta, 2002, 1054 p.
10. Yaroshenko V. *Ukrainska mova v moldavskykh hramotakh XIV-XV st.*, K., 1931, 93 p.

Summary

Inna Tsaralunga

The Phenomenon of Changing e > o in the Ukrainian XIV Century Records Language

The phenomenon of labialization of etymological and secondary e > o in the position after sibilant consonants and «ц» (ts) is investigated on the material of Ukrainian XIV century records. Causes and effects of transformation e into o in the development context of Ukrainian literature-writing system are clarified. Also, territorial and chronological limits of represented changes are determined. The parallel use of vowels e > o after sibilant consonants and «ц» (ts) caused significant amount of differences in writing nominal parts of speech (женою – жоною, гостинцемъ – гостинцомъ, ничего – ничего, нашего – нашого, божьего – божого, четыриста – чотыриста) and verb forms (вышелъ – вышолъ, пришедиши – пришодъши). The area of distinct trend of changing e > o – Volyn and neighboring northern areas is mentioned, peripheral zones of phenomenon – Bukovyna and Halychyna are determined. The results of observation showed that with the development of phonetic system, demonstration of transition vowel e into o amplified and formed one of the distinctive features of Ukrainian language.

Key words: *written sights, official-business style, manuscript, phoneme, continuation, variability.*

Дата надходження статті: «04» лютого 2015 р.

Дата прийняття до друку: «26» лютого 2015 р.